

магає зрозуміти закони його розвитку. Маючи прекрасно збережені джерела, римське право пояснює багато неясних сторін в історії античного права і є відправним пунктом вивчення спільних рис, закономірностей, специфічних особливостей розвитку правових систем різних країн.

Право кожної нової епохи, з погляду історичного розвитку, – щабель на шляху прогресу. Але щоб піднятися на новий щабель, воно повинне обпирається на досягнення минулого. Немає жодної з існуючих раніше і нині діючих правових систем, які б тією або іншою мірою не випробували впливу минулого. Може йтися лише про глибину і ступінь такого впливу.

Література

1. Казанцев Л.Н. Значение науки римского права // Университетские Известия. – К., 1893. – С. 11-12.
2. Штекгардт Р.А. Юридическая пропедевтика. – СПб., 1843. – С. 315.
3. Крылов Н.И. Об историческом значении римского права в области наук юридических. – М., 1838. – С. 65.
4. Черниловский З.М. Введение к книге М. Баргоцкека «Римское право (понятия, термины, определения)». – М., 1989. – С. 11.
5. Крылов Н.И. Об историческом значении римского права в области наук юридических. – М., 1838. – С. 65.
6. Косарев А.И. Этапы рецепции римского права // Сов. гос. и право. – 1983. – № 7. – С. 123-127.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 21. – С. 412.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 3. – С. 63.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 20. – С. 63-64.
10. Халфина Р.О. Современный рынок: правила игры. – М., 1993. – С. 14.
11. Гражданское и торговое право капиталистических государств. – М., 1983. – Ч. 1. – С. 45.
12. Flippo T.Di. Mitchell FranMin and Roman Law // Telos. St. Luis.- 1986/1987. – № 70. – P. 14.
13. Давид Р. Основные правовые системы современности. – М., 1957. – С. 43.
14. Мильская Л.Т. Римское право и медиэвистика. Средние века. – М., 1985. – Вып. 48. С. 373-374.
15. Митюков К.А. Курс римского права. – 2-е изд. – К., 1902. – С. 4.

УДК 340.15(477.5)“18”:353

Н.В. Петровська

СІЛЬСЬКЕ ПРАВЛІННЯ В ЛІВОБЕРЕЖНИХ ГУБЕРНІЯХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Скасування кріпацтва та взятий державою курс на розбудову органів місцевого громадського самоврядування обумовили створення на селі розгалуженого адміністративно-управлінського апарату. На рівні волості та сільських громад Російської імперії починають організовуватись розпорядчі (сходи) та виконавчі (правління) органи селянського самоврядування, що приводить до появи особливої системи управління селянами. Одним із ключових елементів цієї системи стало сільське правління.

Аналіз стану наукової розробки проблеми створення та діяльності органів сільського самоврядування дозволяє дійти висновку, що на сьогоднішній день

питання, пов'язані з функціонуванням сільських правлінь на теренах Наддніпрянської України, залишаються недостатньо висвітленими. Окремі аспекти діяльності сільських правлінь розглядалися у працях А. Бондаревського, Л. Кучумової, О. Мельничук та А. Ващенко [1]. Однак, як правило, у більшості випадків дослідники звертають увагу на цей інститут виключно у контексті аналізу діяльності сільських старост, обмежуючись констатацією факту наявності поряд із старостою інших посадових осіб органів селянського самоврядування.

У запропонованій статті ставиться за мету визначити та проаналізувати склад, порядок формування та основні напрями діяльності сільських правлінь Лівобережної України. На думку автора, розкриття означених питань дасть змогу в подальшому створити більш цілісну картину історії створення та діяльності органів селянського самоврядування в пореформений період.

Переходячи до аналізу окреслених нами питань, слід відразу ж зазначити, що на законодавчому рівні термін «сільське правління», на відміну від подібного йому терміна «волосне правління», закріплений не був. Стаття 46 Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, від 19.02.1861 р. (далі – Загальне положення), яка визначала систему органів селянського громадського управління, не містить згадки про подібний інститут. Внаслідок цього окремі автори у своїх дослідженнях зводять усю систему сільської адміністрації до одного з її ключових елементів – сільського старости. Подібний підхід ми можемо зустріти в роботі української дослідниці О. Мельничук, яка вважає, що: «самоврядування у селі утворювали сільський сход – розпорядчий орган та староста – виконавчий орган» [2], чи праці її російської колеги М. Корчагової: «Сільське самоврядування складалось із сільського сходу... та старости» [3]. На наш погляд, подібні судження мають істотну ваду, оскільки створюють враження, що всі управлінські функції на селі здійснював виключно староста. Це, у свою чергу, призводить до того, що з поля наукового аналізу випадають інші складові елементи системи сільської адміністрації – допоміжний управлінський апарат, що був створений на селі в ході проведення селянської реформи. Більш продуктивною в цьому плані виглядає позиція тих науковців, які вважають за необхідне при дослідженні сільського адміністративного апарату включати до його складу не лише сільських старост, а й інших посадових осіб, які здійснювали управлінські функції на рівні сільської громади [4]. Усю сукупність означених категорій управлінців у науковій літературі якраз і заведено позначати терміном «сільське правління».

У зв'язку з вищезазначеним постає цілком закономірне питання про персональний склад сільського правління. Як ми вже зазначали вище, основний нормативно-правовий акт, що регулював діяльність органів сільського самоврядування, не містив визначення поняття «сільське правління». Натомість, у ст. 46 Загального положення зазначався лише перелік окремих посадових осіб сільської адміністрації: сільський староста, збирачі податків, наглядачі хлібних магазинів, училищ, лікарень, лісні й польові сторожи, сільські писарі тощо [5]. При цьому зазначалось, що селяни можуть на власний розсуд призна-

чати в разі потреби й інших посадових осіб, або ж, навпаки, відмовитись від їхніх послуг. Таким чином, створювалась можливість для паралельного співіснування законодавчо визначеного та традиційного апарату управління сільською громадою. Не дивно, що за таких умов перелік конкретних осіб, які входили до складу сільської адміністрації (правління), є набагато ширшим, аніж той, що визначений у ст. 46 Загального положення. Зокрема, вітчизняний дослідник А. Ващенко відносить до складу сільського правління, крім вищезазначених категорій, ще й мирського старосту, сільського голову та бурмістра [6], а Л. Кучумова – різноманітних помічників сільського старости: польових, земельних, пожежних старост тощо [7].

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що в кожному окремому випадку склад сільського правління на місцях визначався частково законом, а частково місцевим звичаєм, зважаючи на наявні потреби та регіональні традиції. Разом з тим аналіз джерельної бази та наукової літератури, присвяченої проблемі функціонування органів селянського самоврядування, дозволяє виділити найбільш традиційні для сільського правління посади: сільського старости, писаря, збирача податків та помічників старости. Це був кістяк сільського правління, на який покладалось виконання різноманітних функцій у межах сільської громади. Обсяги статті не дозволяють детально зупинитись на аналізі цих функцій, тож у даному разі ми лише визначимо головні обов'язки, що були покладені на вищезазначених посадових осіб.

Сільський староста. На старосту було покладено доволі широке коло обов'язків, які можна поділити на дві великі групи:

1) здійснення адміністративно-управлінських та фіскальних функцій у межах громади: скликати та розпускати сільський схід, а також головувати на ньому, спостерігати за збереженням системи межового поділу полів по дворах і цілісності межових знаків, контролювати стан громадських шляхів, мостів, гатей, забезпечувати своєчасне укладання ревізьких казок та погашення громадою всіх видів платежів та повинностей;

2) здійснення поліцейських функцій у межах громади: затримка осіб, що порушили законодавство Російської імперії (волоцюг, втікачів та військових дезертирів), здійснення попереднього дізнання та затримка винних у здійсненні злочинів осіб.

Відповідно до закону, староста наділявся значними владними повноваженнями: мав право накладати різноманітні стягнення на членів громади: арешт (до 2 діб), виправні роботи (до 2 діб) та штраф (до 1 крб.) [8].

Збирачі податків – відповідали за збирання, ведення обліку та збереження різноманітних платежів та вкладів, які надходили від односельців, і видавали документи, що засвідчували сплату селянами відповідних грошових зборів. Збирачі податків відповідали за збереження отриманих коштів до моменту їх внесення у повітове казначейство, збирали та доставляли в сільське правління звітну документацію – квитанції про сплату податків (ст. 67 Загального положення) [9].

Сільські писарі – вели діловодство сільської громади. Сільські писарі приймали та оформляли всі матеріали, що надходили до сільського правління з

різноманітних інстанцій, вели переписку з державними установами, відправляючи на їхню адресу всю необхідну звітну документацію, складали та оформляли протоколи засідань сільських сходів і т. ін. Фактично, у зв'язку з масовою неграмотністю сільського населення до відання сільських писарів потрапляла будь-яка справа, що потребувала письмового оформлення.

Помічники старост. Стаття 113 Загального положення окреслює лише декілька видів подібних помічників: наглядачі магазинів, лісові та польові вартові, наглядачі громадських установ. Проте наведений перелік є зовсім не повним, оскільки, як показує аналіз матеріалів роботи органів сільського самоврядування, селяни досить часто обирали й земельних, польових, лісових, сінокісних старост та інших осіб, які надавали допомогу старості в управлінні сільським населенням. Так, земельні старости проводили поділ між селянами громадських земельних угідь і стежили за правильним їх використанням, польові – організовували і контролювали польові роботи, в яких були задіяні всі члени громади, і т. ін. Кількість та штат подібних помічників у кожному окремому селі був різний і залежав від потреб та можливостей місцевого населення.

Слід зазначити, що більш або менш чітко посадові обов'язки членів сільського правління визначалися лише для сільського старости та збирача податків, тоді як для інших посадових осіб вони встановлювались самими селянами.

Детально не регламентуючи діяльність вищезазначених посадових осіб органів сільського самоврядування, законодавець проте встановив ряд вимог щодо кандидатур, які будуть обиратись на ці посади. Зокрема, діяв віковий ценз – особі повинно було виповнитись не менше 25 років (ст. 114 Загального положення), на всі посади, крім сільського писаря, – дозволялось обирати лише членів сільської громади (ст. 113 Загального положення), а при виборах збирача податків перевага повинна була надаватись домовласникам (ст. 114 Загального положення). Встановлювалась також заборона обирати на посади сільських адміністраторів осіб, які зазнали тілесних покарань за рішенням суду чи перебувають «під судом і слідством». Законом висовувались вимоги і щодо морального обличчя кандидата на виборну посаду – ст. 114 Загального положення містила заборону обирати осіб «свідомо розпусної поведінки» [10].

У законодавстві були передбачені два порядки заміщення вакантної посади – за вибором та наймом. У більшості випадків члени громади повинні були самостійно визначатись з питанням обирати їм того чи іншого члена сільського правління чи наймати його зі сторони. Виняток робився лише для ключової фігури в системі сільського правління – сільського старости, посада якого заміщалась виключно шляхом виборів (ст. 112 Загального положення). У той самий час слід відзначити, що декларована в законодавстві виборність посадових осіб сільського правління на практиці досить часто була фіктивною. Прагнучи забезпечити для себе потрібний склад сільської адміністрації, державні чиновники неодноразово втручались у виборний процес і через голову сільської громади призначали потрібних їм людей. У більшості випадків подібні дії відбувались при заміщенні таких важливих посад, як: сільського старости та писаря. «Призначення писарів, – зазначав у своєму звіті один із українських губернаторів, –

покладене на громади, насправді залежало від мирових посередників і було кориснішим для поміщиків ніж для селян» [11].

Загальний термін виконання посадовими особами органів сільського самоврядування своїх обов'язків становив три роки, лише для збирача податків він був зменшений до одного року (ст. 117 Загального положення). Обмеження строку перебування на посаді збирачів податків, на наш погляд, пояснюється значною непопулярністю цієї посади в селянському середовищі. Оскільки плата за виконання обов'язків збирача податків була доволі мізерною і, більш того, вони несли особисту матеріальну відповідальність за збереження зібраних коштів, то перебування на посаді збирача податків приносило селянинові досить значні збитки. Так, неодноразовими були випадки, коли селяни вдавалися до арешту і продажу майна збірника податків, щоб компенсувати втрачені ним кошти. У зв'язку з цим селяни і намагались уникнути обрання на цю посаду. Так, серед листів, направлених до земського начальника другої дільниці Ніжинського повіту Чернігівської губернії, значне місце займають прохання селян звільнити їх від виконання обов'язків збирачів податків [12]. Як правило, у більшості сільських громад обов'язки збирача податків виконувались усіма домовласниками по черзі.

Фінансування діяльності осіб, що входили до складу сільського правління, покладалось на членів громади. Це найчастіше призводило до відсутності в сільських управлінців заробітної плати, а в разі її призначення вона носила мізерний характер. Так, у Чернігівській губернії плата членам сільського правління коливалась від 30 до 50 карбованців на рік, а в окремих населених пунктах громада взагалі відмовлялась виділяти кошти на утримання представників сільської адміністрації [13]. Подібні явища були характерні й для інших регіонів Лівобережної України.

Прагнучи компенсувати матеріальні втрати, які зазнали посадові особи при виконанні своїх обов'язків, та підвищити соціальний статус членів сільського правління, уряд запровадив ряд пільг для виборних осіб органів сільського самоврядування. Зокрема, вони, на час виконання своїх посадових обов'язків, звільнялися від тілесних покарань та виконання натуральних повинностей. Крім того, передбачалось надання сільським старостам окремих пільг при сплаті різного роду державних платежів [14].

Слід відзначити, що рядове сільське населення не поставилося схвально до ініціативи уряду щодо надання окремих пільг посадовим особам. Один із жителів сільської громади з обуренням оповідав мировому посереднику, що він платить тяглогового оброку 105 карбованців, а староста, який тримає більше землі, всього лише 75 карбованців [15]. Це, до речі, пізніше стало однією з вагомих причин відмови селян надавати сільським адміністраторам належну зарплату, позаяк отримані пільги розглядалися селянами як достатня компенсація за їхній труд.

Поряд із запровадженням пільг для осіб, що обіймали посади в управлінському апараті органів селянського самоврядування, законодавець встановив і покарання за неналежне виконання ними своїх обов'язків. Види покарань встановлювались такі: зауваження, догана, грошовий штраф та арешт. Правом на-

кладати стягнення користувались мирові посередники (а після адміністративно-судової реформи 1889 р. – земські начальники) та, коли йшлося про проступки нижчих посадових осіб сільського правління, сільські старости.

У зв'язку з вищезазначеним постає питання про організацію контролю за роботою сільського правління. Оскільки цей орган належав, як зазначалося вище, до системи органів селянського самоврядування, логічно було б передбачити, що його діяльність проходила під наглядом сільського сходу, який репрезентував інтереси всіх членів громади. На перший погляд так воно і було, оскільки в Загальному положенні містились положення, які передбачали право сільського сходу обирати, контролювати діяльність та звільняти представників сільської адміністрації (ст. 51 Загального положення). Проте детальний аналіз цього нормативно-правового акта переконує нас, що одночасно із сільським сходом право контролю за діяльністю посадових осіб сільського правління мали і представники державної адміністрації, причому в більшості випадків надані їм повноваження дозволяли вести самостійну політику, незалежну від рішень сільської громади. Зокрема, ст.ст. 115 та 121 Загального положення давали можливість мировим посередникам скасовувати результати виборів посадових осіб, а ст. 122 надавала можливість звільнити від виконання своїх обов'язків сільського старосту, не отримуючи попередньої згоди сільського сходу [16]. Контроль над сільським правлінням з боку держави посилювався після проведення адміністративно-судової реформи 1889 р. та запровадження посади земських начальників. Останнім, згідно з «Положенням про земських дільничних начальників» від 12 липня 1889 р., надавалось право: перевіряти роботу сільських правлінь, розглядати скарги на діяльність їхніх членів, накладати стягнення на осіб, що неналежним чином виконують свої посадові обов'язки, або ж взагалі звільняти їх з посади [17]. Подібна залежність членів сільського правління від представників місцевої адміністрації створювала значні перешкоди при виконанні провідного завдання, покладеного на цей орган, – здійснення управління громадою в інтересах її мешканців.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, ми можемо дійти такого висновку. Сільське правління – це колегіальний, виборний орган селянського самоврядування, що в межах сільської громади здійснював різноманітні адміністративно-управлінські та господарські функції, спрямовані на задоволення потреб сільського населення. Його діяльність та склад визначалися як правовими нормами, так і місцевими звичаями та традиціями, і, як у разі з іншими органами селянського самоврядування, цей орган перебував під жорстким контролем з боку державних органів влади.

Література

1. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.; Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.). – М.: Знание, 1992. – 64 с.; Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000; Ващенко А. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект) // Укр. селянин. – 2001. – № 2. – С. 65-69.

2. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. – Вінниця: Велес, 2001. – С. 75.
3. Корчагова М.Н. Крестьянское самоуправление в России (IX – начало XX века): Учеб. пособие / ГУУ. – М., 2001. – С. 12.
4. Див.: Вронский О. Крестьянская община на рубеже XIX – начало XX вв.: структура управления, поземельные отношения, правопорядок. – М., 1999; Ващенко А. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект) // Укр. селянин. – 2001. – № 2. – С. 67; Лохматова А. Інститут сільських писарів України в другій половині XIX ст. // Укр. селянин. – 2004. – № 8. – С. 95.
5. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство. X – XX вв. Тексты и комментарии: В 9 т. / Под общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 7. – С. 46.
6. Ващенко А. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект) // Укр. селянин. – 2001. – № 2. – С. 67.
7. Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.). – М.: Знание, 1992. – С. 29.
8. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство. X – XX вв. Тексты и комментарии: В 9 т. / Под общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 7. – С. 49-50.
9. Там само. – С. 51.
10. Там само. – С. 62.
11. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 40.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 8, 12, 16.
13. Труды Черниговского губернского комитета о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. XLVII. – С. 253-254.
14. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство. X – XX вв. Тексты и комментарии: В 9 т. / Под общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 7. – С. 62.
15. Броневский Д.Д. Из служебных воспоминаний мирового посредника в Юго-Западном крае (1865 – 1866) // Русский архив. – 1893. – Кн. 3. – С. 507.
16. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство. X – XX вв. Тексты и комментарии: В 9 т. / Под общ. ред. и с предисл. О.И. Чистякова. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 7. – С. 61-62.
17. Положение о земских участковых начальниках // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. IX. – СПб., 1891. – № 6196.

УДК 343.982(477)“19”

В.В. Комаха

КАБІНЕТИ НАУКОВО-СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЯК ПЕРШІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ УСТАНОВИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Україна була єдиною республікою в колишньому Радянському Союзі, в якій до початку Великої Вітчизняної війни 1941 р. успішно діяли засновані ще за часів Російської імперії перші державні багатопрофільні судово-експертні установи, які називалися «Кабінети науково-судової експертизи» і в яких проводилися дослідження доказів переважно криміналістичними методами. Аспектам становлення криміналістичних установ – Кабінетів науково-судової експертизи, перші з яких почали діяти в Україні з 1914 р., у вітчизняних виданнях не приділено ще належної уваги. Актуальність теми статті зумовлена досліджен-